

Közép-Európa. Kell-e még?

VAJDA MIHÁLY

Közép-Európa. Tallózok régi szövegeimben. 1988-ban írtam: „A második világháború után sokáig nem volt Közép-Európa; legfeljebb a földrajz-könyvekben volt szó ihyesmiről, mint valamilyen természetföldrajzi területről. Mint kulturális egység, mint közös történelmi sajátosságokkal rendelkező terület, melynek részei társadalmilag és politikai beállítódásukat illetően is azonosságokat mutatnak fel, biztosan nem létezett. A második világháború eredményeként létrejött status quo feltétlen elfogadása nem engedte meg, hogy Közép-Európáról beszéljünk.” „Kelet-Közép-Európa bekebelezetett az orosz birodalomba, s így módon nemcsak politikailag, hanem kulturálisan is alkalmazkodnia kellett az orosz civilizációhoz.” „Közép-Európa újrafelfedezése az utóbbi néhány évben nem más, mint a közép-európaiak status quóval szembeni elégedetlenségének kifejeződése. Ha [...] Közép-Európa fogalmát nem geográfiai értelemben használjuk, akkor ez egyértelműen azt jelenti, hogy már nem fogadjuk el a status quót.” „... a közép eltűnt a felszínről, de kezd tiltakozni nemléte ellen.”

A Közép-Európa-gondolat lényege, legalábbis ahogy annak idején jómagam felfogtam, már a fent idézetekből is kiviláglik: Közép-Európa kontinensünknek az a területe, amely magát a nyugati kultúra részének tekinti, de tudomásul veszi: politikailag a kelet-európai, azaz az orosz érdekszférába tartozik. S ha az utóbbin nem is lehet változtatni, nem vagyunk képesek változtatni, szeretnénk elérni azt, hogy Kelet-Európa legalább kultúráját ne kényszerítse ránk. A magam részéről Bibó klasszikus írásai mellett három munkára építettem elgondolásaimat. Milan Kundera 1984-ben íródott híres-hírhedt esszéje, *A megrabolt nyugat avagy Közép-Európa tragédiája* vetette fel először – s mindjárt igen élesen – a kérdést. Szűcs Jenő Bibó munkáira támaszkodó, a Bibó- emlékkönyv számára íródott tanulmánya, a *Vázlat Európa három történelmi régiójáról* a történész alaposságával próbált választ adni arra a kérdésre, hogy kontinensünknek egyáltalában mely területe tartozik Közép-Európához, s mi ennek a régióknak a sajátossága. A harmadik Karl Schlögel könyvecskéje: *Die Mitte liegt ostwärts*. Ez a nosztalgikus írás arról szól, hogy az európai kontinens középső régiójának nemcsak a történelme volt eltérő a másik két régióétól, hanem kultúrájának is voltak nagyon is markáns sajátosságai. A három munka mind karakterében, mind tartalmában erősen különbözik egymástól. Mai szemmel nézve talán a legfontosabb különbség közöttük az, hogy mit tekintenek Közép-Európának. Kundera a német és az orosz birodalom közötti területen élő kis népek világával azonosítja, kis népekével, amelyek folyamatosan fenyegetettnek érezték magukat, melyeknek a történelem az ellensége, mert megsemmisítésükre tör. Szűcs Közép-Európa-fogalma nem ilyen emocionális töltetű. Könyvében a közép és a kelet határvonalának a latin és a görög kereszténységet elválasztó kulturális határt tekinti, mely Európa, qua Európa

történelmének során lényegében nem változott. A másik határvonalat, amely Nyugat-Európát választja el Közép-Európától Szűcs a következőképpen határozza meg: „*Van egy nagyon markáns vonal, mely az Elba-Saale alsó folyásától délnek, a Lajta s tovább a bajdani Pannónia nyugati pereme mentén húzódva szeli át Európát: a Karoling Birodalom keleti határa 800 táján.*”¹. Néhány oldallal később Szűcs azután a következőket mondja: „*Az az éles gazdaság- és társadalomszerkezeti demarkációs vonal, mely Európát mintegy 1500 után kettészelte, a túlyomóan tágasabb keleti félt jelölve ki a 'második jobbágyság' területéül, megdöbbentő pontossággal ama bizonyos 800 körüli Elba-Lajta határ nyomvonalában reprodukálódott. Mi több, újabb csaknem fél évezred múltán, napjainkban szinte pontosan megint e határvonal mentén (csupán csak Thüringianál némi ingadozással) oszlik meg Európa minden korábbinál végletebben két 'táborra'. Mintha csak Sztálin, Churchill és Roosevelt gondosan tanulmányozták volna a Nagy Károly-kori status quót a császár halálának 1130. évfordulóján.*”²

A terület Szűcsnél pontosan körülhatárolt, a régió sajátosságai viszont kevésbé egyértelműen meghatározottak. Lévén, hogy őt mindenekelőtt a gazdaság- és a társadalomszerkezet alakulása érdekli, nem pedig a kulturális sajátosságok, munkája alapján Közép-Európáról, Közép-Kelet-Európáról az a kép keletkezik az olvasóban, hogy ez amolyan köztes terület. Történelme folyamán, ami gazdasági és társadalomszerkezeti vonásait illeti, hol a kontinens keleti, hol meg a nyugati felére hasonlít inkább. Őt magát nem is igen lehet másképpen jellemezni, mint a másik kettőtől való elhatárolásával. Ezért írja aztán Szűcs: „*Talán paradox, de éppen mert a történelem mindkét határon lényeges átmosásokkal hömpölygött át, sokkal nagyobb figyelmet kell majd fordítanunk a határ két túlsó oldalára, mint magára a kérdéses régióra. Nemcsak nyugati, hanem keleti irányban is.*”³

Karl Schlögel az, aki Közép-Európa kulturális sajátosságaira helyezi a súlyt. Olyan adottságokra, amelyeket sokkal, de sokkal nehezebb jellemezni, mint a társadalom vagy a gazdaság szerkezetét, vagy akár az itt élő nemzetek, népek és népcsoportok történelmének alakulását. Az, amit Karl Schlögel Közép-Európának tekint, az nem más, mint valami sajátos szellemiség, melyet bizonyára mindenekelőtt a gazdaság, a társadalom és a politika alakított, amely azonban a mindennapok jellemző magatartásmintáiban (abban, ahogyan egy meghatározott „világ” polgárai egyrészt a maguk történelméhez, térségük gazdasági és politikai adottságaihoz, másrészt ahogy egymáshoz és a „másokhoz” viszonyulnak) és a mindennapok színterének alakulásában mutatkozik meg. Ezek ugyanis azok a faktorok, amelyeknek eredményeképpen egy „világ” alakot ölt. Amelynek eredményeképpen rálelünk – ez Milan Kundera kifejezése – „kulturális otthonunkra”.

Nos, ha úgy vettem fel a kérdést, hogy „**Közép-Európa. Kell-e még?**”, akkor természetesen erre gondoltam. Kell-e még valakinek is az a kulturális otthon, amelyet, sokak hite szerint, Közép-Európa valamikor jelentett. S még ha kell is, újáteremthető-e? Mert az a Közép-Európa, amely valamikor a nyolcvanas években értelmiségi fejekben született újja valamifajta politikai kompromisszumot megkötni hajlandó kulturális ellenállás formájában, az mintha ezen értelmiség gondolatvilágából is lassan

¹ Szűcs Jenő, id. mű, in: *Helyünk Európában* 2. (vál. és szerk. Ring Éva), Magvető, Budapest, 1986. 516.o.

² U.o. 518. o.

³ U.o.

kipárologna – e konferencia talán majd választ ad arra a kérdésre, hogy valóban így van-e –, az a Közép-Európa viszont, amely talán kulturális otthonként valaha valóban létezett, Milan Kundera és Karl Schlögel nosztalgikus álma, az a Közép-Európa, úgy hiszem, végképp elveszett.

A politikai kompromisszumot elfogadó és a kulturális különállást hangsúlyozó nyolcvanas évekbeli értelmiségi-ellenzéki Közép-Európa-koncepció nem kell már senkinek. Szélesebb bázisa nyilvánvalóan soha nem is volt, ma már viszont a volt ellenzéki értelmiség számára sem jelent semmit. A politikai kompromisszumra nem volt szükség, az orosz hatalom, melyhez alkalmazkodnunk kellett volna, nem volt elég erős megtartani bennünket – milyen naivak is voltunk, amikor azt hittük, hogy valamifajta józanabb belátásból enged bennünket „közép-európazni”! –, ha meg így van, miért nem akarunk akkor egyszerűen, mindenfajta jelzőtől mentesen európaiak lenni? 1992-ben a magam részéről már megértettem ezt. Egy előadásomban a következőket mondtam: „1989 után a dolog még bonyolultabbá vált. Egrésztől kiderült, hogy Közép-Európa kis nemzetjeinek legfontosabb közös sajátossága az a tény, hogy nem szeretik egymást. Másrésztől – részben ennek a ténynek egyszerű következményeképp – már megint nem akarnak közép-európaiak lenni; minden megszorítás nélkül Európához szeretnének tartozni, és vérgis vannak sértve, ha látják, hogy az Európai Közösség (az első pillanatok lelkesültségét feledvén) a leghatározottabban elhatárolja magát ezektől a kelet-közép-európai népektől és államoktól. Ennek meg aztán a következménye: A 'fejlettebb' közép-európai államok összefognak, távol szeretnék tartani a többieket (mint 'kelet-európaiakat') a szövetségüktől, hogy meggyőzhessék a nyugat-európaiakat, őket a lehető leggyorsabban be kellene venniük maguk közé; akkor aztán a többiekről nyugodtan beszélhetnek már, hiszen, végülis, a EK-tagállamainak ez a distanciált magatartása több mint megalapozott – ha 'amazokról' van szó.” Hogy ez tényleg így van, az ma már napnál világosabb.

Mi maradt hát Közép-Európából? S egyáltalán... Ha a gondolat nem a nyugati típusú kultúra autonómiájára irányuló törekvést fogalmazza meg a keleti autokráciához való kényszerű politikai odatartozás nyomását enyhítendő, nem válik-e hirtelen nyugatellenes, antiliberalis törekvések ideológiai támaszává?

Tallózok tovább szövegeimben. 1994 januárjában írtam „A liberalizmus és a közép. Reakciós-e a Közép-Európa-gondolat?” címmel a következőket. A szöveg elején egy hosszabb idézet:

„Európa, mely a maga győgyülhetatlan elvakultságában mindig készen áll rá, hogy tört döfjön önmagába, be van ma fogva egy nagy fogóba: az egyik oldalon Oroszország, a másikon Amerika által. Oroszország és Amerika, e kettő metafizikailag tekintve azonos; a zabolátlan technika és a normálember talajtalan megszervezésének ugyanaz a reménytelen örvénye. ... A Föld ohyanynyra lehanyagolt szellemileg, hogy már az fenyeget: a népek elveszítik utolsó szellemi erejüket, ami lehetővé tenné a ... hanyatlást egyáltalában észrevenni, és annak tekinteni, ami. ... A világ elhomályosulása, az istenek menekülése, a Föld széttrombolása, az ember eltömegesedése, a gyűlölködő gyanakvás minden alkotó és szabad dologgal szemben olyan mértékű már az egész Földön, hogy az olyan gyermekét kategóriák, mint pesszimizmus, és optimizmus, régen neveltségé váltak már.

Fogóba vagyunk fogva. Népünk mint középben álló tapasztalja a legerőteljesebben a fogó szorítását, a szomszédokban leggazdagabb nép, a legveszélyeztetettebb nép tehát, mindezekben a metafizikai nép. Ez a nép azonban csak akkor fogja e meghatározottságát sorssá alakítani, a meghatározottságot, amelyben bizonyosak vagyunk, ha először önnönmagában megteremti e

meghatározottság visszhangját, a visszhang lehetőségét, és alkotóan érti meg a maga hagyományát. Ez egyben azt is jelenti, hogy ez a nép, mint történeti nép, önmagát és ezzel a Napnyugat történelmét is jövőbeni történéseinek középből a lét hatalmainak eredendő birodalmába állítja ki. Ha az Európát illető nagy döntés nem a megsemmisülés útját kell jelentse, akkor, éppen akkor, csak a középből eredő új történelmi szellemi erők kibontakozása útján mehet végbe.⁴

Nagyon is el tudom képzelni, hogy már akkor is, ha egyszerűen csupán emlegetik Közép-Európa' fogalmát, sokaknak a tudatában – Európa nyugati és keleti részén egyaránt, mindenekelőtt azonban középső részén – felmerülnek Martin Heideggernek ezek a (ráadásul 1935-ben íródott!) szavai, esetleg még ennél is 'kínosabb' szövegek, és kellemtelen emlékeket idéznek fel. A németek többségénél így is van ez: ök, érthetően és szerencsénkere, nagyon is elégedettek azgal a ténnyel, hogy Németország oly sok szörnyűséges évszázad után, melyet Bibó István találó kifejezésével a német hisztéria évszázadainak nevezhetünk, véglegesen megtalálta a maga helyét a leghaladóbb nyugati (s itt figyelniünk kell a szóhasználatra is, egyszerűen csak nyugati, nem pedig napnyugati) népek körében. A németek nagy átlagban mind a mai napig hallani sem akarnak Közép-Európáról.⁵ Csak egyetlen jellemző reakciót idézek: »A Szövetségi Köztársaság fenntartás nélküli nyitása a Nyugat politikai kultúrája felé háború utáni korszakunk nagy intellektuális teljesítménye, melyre éppen az én generációm lehetne büszke. Az eredményt egy német–nemzeti szénezésű NATO-filozófia nem stabilizálja. Hiszen ezt a nyitást éppen a közép ama ideológiájának meghaladásával vitük végbe, melyet revizionistáink 'a németek régi európai közép-behözterelő' (Stürmer) és 'a lerombolt európai közép rekonstrukciójáról' (Hillgruber) szóló geopolitikai tamtamjukkál felmelegítenek.«⁶ [...] Nálunk viszont, Kelet-Közép-Európában [a Közép-Európa-gondolat feltámadásának korszakában] senki sem gondolta, hogy Közép-Európa kulturális egységének gondolata, a Közép-Európa szellemi térségéről való gondolatok – gondolatok mindarról, amit mint specifikusat és másmihet meg kellett volna őrizniünk, hiszen ez is a világ tarkaságához tartozik: ha egyszer a multikulturális világot jobban szeretjük, mint »a szabólatlan technika és a normálember talajtalan megszervezésének ... reménytelen őrjüngéséit« – feltétlenül és kikerülhetetlenül olyan politikai kultúrához és olyan politikai törekvésekhez kapcsolódnának, melyeknek meghaladása – itt száz százaléleig egyetérttek Habermas-szal – 'nagy intellektuális teljesítmény' volt. Ertelmségiek – írók, történészek, filozófusok, műtörténészek stb. –, számára, mindenek előtt Magyarországon és a néhai Csehszlovákiában, de bizonyára pl. a balti országokban is, Közép-Európa kultúrája – függetlenül attól, hogy gondolkodtak-e egyáltalában Németország szerepéről – éppen mint olyan tendenciák ellensúlya volt rendkívül fontos, melyeknek jelenlétét a felbomló szovjet birodalomban érzeni lehetett már. A közép-európaiság két dolgot jelentett a számunkra: annak a 'ténynek' a hangsúlyozását, hogy mi az orosz megszállókkal ellentétben nem vagyunk kelet-európaiak, másrészt, hogy mi közép-európaiak összetartozunk, hogy ezeknek a kis népeknek éles konfliktusaiuk ellenére közös a sorsuk, és sok tekintetben a kultúrájuk is. [...] A közép-európai kultúrának, melynek

⁴Az idézet Martin Heidegger *Betezés a metafizikába* című egyetemi előadásaiból való.

⁵Komikusan jellemzőnek tartom, hogy Milan Kunderának Közép-Európáról szóló esszéjét németül a következő címmel adták ki: „Un Occident Kidnappé oder die Tragödie Zentraleuropas.” (Elrabolt Nyugat vagy a centrális Európa tragédiája.) Franciául természetesen Europe centrale-ról van szó, hiszen a franciáknak nincsen más szavuk erre. Németül azonban (ahogyan magyarul is az lenne) a centrális Európa „neologizmus”. Ismét csak a szóhasználat!

⁶ Az idézet Jürgen Habermas *Eine Art Schadensabwicklung* című írásából való (L. A történéstörtéte).

országánrszre kétszgetelenil a német kultúrkörhöz tartozik], megvannak a maga sajátos értékei. Ha a háború utáni német generációk nagy intellektuális teljesítménye nemcsak valami kiszárólagosan intellektuális, ha az új, nyugati orientációjú politikai – még egyszer hangsúlyozom: politikai – kultúra már az ösztönökre is beivódott, ha nem örök sorsa a németeknek, hogy ha egyszer már németek, akkor politikailag antiliberalisak és nem-szabadok legyenek, akkor nincs mit félni a Közép-Európa-gondolattól.⁹ Itt ugyanis olyan sajátosságokkal szembeni – nem tudok rá jobb szót – posztmodern toleranciáról van szó, melyeket a modernitás felvilágosító racionalizmusa – bevalja vagy sem – egyáltalában nem tolerál.

Nemhiába kezdtem ezt az írást Heideggerrel. Fel kell ugyanis tennem a kérdést, hogy vajon nem azoknak van-e mégis igazuk, akik a szellemi képződmények egységét hangsúlyozták, s az egész közép-európai-német gondolkodást feladnák – az egyszerűség kedvéért szimbolikusan azt mondanám – az angolszász pozitívizmus és annak liberalizmusa kedvéért. Nem tennék-e vajon jobban, ha Hegel helyett csak Locke-t, Heidegger helyett csak Poppert olvasnánk? Nem tudom így gondolni. Hiszek ugyan az emberi értelemben, csak azt nem hiszem, hogy egységes lenne. S ha ez így van, akkor nekünk szabadjon közép-európaiaknak maradnunk. S talán képesek leszünk összeegyeztetni Locke és Popper politikai liberalizmusát a német teoretikus gondolkodással.”

Bármilyen reménytelennek érzem is ennek a közép-európai kultúrának az újjáélesztésére tett kísérleteket, máig is egyetértek ezzel, amit 1994-ben írtam. Lehet, hogy soha többé nem lesz Közép-Európa, akkor sem lenne jó megfelelkezünk róla: Közép-Európa igenis értéket képviselt. Ahogy értéket képvisel mindenfajta lokális vagy regionális kultúra akkor is, ha nagyon is jól tudjuk: a másság elutasítása, az idegen ellenségként kezelése gyakorta jellemzi ezeket a kultúrákat. A lokális, a regionális, a partikuláris kultúrák elutasítása (vagy éppenséggel azok folklorisztikus kezelése, ami érzésem szerint még az elutasításnál is rosszabb, üres látszatelfogadás ugyanis) valóban a zabolátlan technika és a normálember talajtalan megszervezésének reménytelen örjngéséhez vezet.

De Közép-Európa újjáélesztésének – kulturális újjáélesztésének – lehetetlensége nem a globalizáció feltartóztathatatlanságából következik. Én nagyon is el tudok képzelni egy olyan gazdaságilag, politikailag egységes-globális világot, amely nemcsak nem söpri el, hanem még segíti is a lokális-regionális kultúrákat. Abból következik, hogy ebből a kultúrából mára semmi nem maradt.

Hadd utaljak ismét Karl Schlögel könyvecskéjére és a kulturális otthon kunderai

---

⁷A tisztesség kedvéért hangsúlyoznom kell: a már említett országokban is vannak ellentendenciák, olyan kulturális irányok, amelyek elhatárolják magukat a német kulturális hagyománytól. A lengyel és a román kultúrának meg határozottan nagyobb az affinitása a franciához, mint a némethez. Mégis számos olyan lengyel értelmiségivel találkoztam például, aki közép-európainak tekinti magát.

⁸Magától értetődően az egykori szövetségi németekről beszélek. Az NDK-németeknél, de nálunk is, az összes többi közép-európainál, ez az intellektuális teljesítmény még várat magára.

⁹Csehekot idéznék, akik hasonlóképpen gondolkodnak. Jan Kren és Vaclav Kural: „A történelemmel való kritikai szembenzés eredményeképpen a németek nemcsak a gazdaság terén, hanem mindenek előtt a politikai demokrácia megújításában olyan művet alkottak, amire ötven vagy akárcsak negyven évvel ezelőtt nem lehetett számítani és ami tiszteletet érdemel.” (*Der Historikerstreit aus mitteleuropäischer Sicht*, 70. o.). Bedrich Loewenstein olyan valamit hangsúlyoz, amit magam is tanúsíthatok, nevezetesen: „A Szövetségi Köztársaság széles köreinek drágán megfizetett érzékenysége a nemzettel és annak történelmével szemben nem handicap a keleti és nyugati szomszédok naív-törtetlen beállítottságával szemben, hanem hatalmas előny” (uo. 81. o.)

gondolatára. Az otthonosságot teremtő látvány-hasonlóságból, abból, ami a szemnek közös, abból sem sok maradt. Valami talán igen, ennek eredményeként mindmáig sokkal inkább otthon érezzük magunkat, ha közép-európai városok utcáin sétálunk végig, mint ha másfajta világok városainak utcáit rójuk. Sok azonban nem maradt belőle, ami nemcsak a háború pusztításainak eredménye, hanem a modern építészeti uniformizáló tendenciáinak is, melynek közép-európai szocialista formája bizonyára a legelborzasztóbb variánsa. Másról van szó. A közös nyelv **mint** közös nyelv, s e közös nyelvet hordozó népcsoportok pusztulásáról. Schlögel idézem: „... a német nyelv egyfajta lingua franca volt a közép- és kelet-európai térségben”. „Német volt a kereskedelem és az üzlet nyelve is. A közép- és kelet-európai térségnek – a maga tarkaságában és elemeinek oly fokú összeszövöttségében, ami aligha jellemző más térségekre, nem utolsó sorban a német települések eredményeképpen – ennek csak egy párhuzama van: a közép- és kelet-európai zsidóság.”¹⁰ Idézem Kunderát is, azt, amit a zsidóság közép-európai szerepéről mond: „Mindenütt idegenek, és mindenütt otthon vannak, fölébe kerekednek a nemzeti viszálykodásoknak. A 20. században a zsidók: Közép-Európa fő kozmopolita és egységesítő elemei, intellektuális kötőanyaga, szellemiségének kondenzátuma, szellemi egységének megteremtői.”¹¹

Az egyik oldal elűzve-kitelepítve, a másik fizikai létében is megsemmisítve, a Közép-Európa kulturális identitását megteremtő két népcsoport eltűnével ugyancsak valószínűtlen, hogy a térség sajátos kultúrája feltámadhatna. Említék még két könyvet. Az egyik Rezzorinak *Egy antiszemita emlékiratai* című regénye(?), novelláskötete, amely legalább olvasásának idejére feltámasztja szörnyű és gyönyörű Közép-Európánkat, melyben a sokféleség magától értetődő együttélése – s itt a magától értetődőn van a hangsúly – minden volt, csak éppen nem idilli. A másik Andreas Hillgruber német történész kis kötete, *Zweierlei Untergang: Die Zerschlagung des Deutschen Reiches und das Ende des europäischen Judentums* (Berlin, 1986), melynek két tanulmánya talán nem ok nélkül váltotta ki Jürgen Habermas dühét. Nem mintha Hillgruber náci-szimpatizáns lenne, az sem igaz, hogy egyenlőségjelet tenne a soa és a németeknek a keleti területekről való elűzése között. De a felvilágosodás univerzális projektumának pópája nem tűrheti, hogy valaki éppen azt sirassa, amit a felvilágosodás projektumának teljes győzelme felszámolna: a sokszínűséget.

Nekem kellene Közép-Európa. Hát siratom, mert feltámadni már nem fog.

---

¹⁰ Karl Schlögel, *Die Mitte liegt ostwärts*. Berlin, 1986. 78 sk. O.

¹¹ Milan Kundera: A megrabolt Nyugat avagy Közép-Európa tragédiája. In: *Számítgat 81–84. Válogatás a Hírmondó című folyóiratból*. Összeállította Demszky Gábor. Budapest, 1990. AB-Beszélő Kiadó Kft. 34.o.